

Utskrift 9

Detta nummer av *Utskrift* ägnas helt åt järnålderns rituella platser. Avstampet för boken tas i Käringsjön – en av Sveriges mest kända offerplatser från äldre järnålder. Vad har hänt sedan platsen undersöktes i början av 1940-talet? Vilka nya fyndplatser har kommit fram sedan dess? Och hur har synen på kultens utövning och rituella praktiker förändrats? Detta är bara några av de frågor som en grupp arkeologer och religionshistoriker från Sverige och Danmark samlades för att diskutera hösten 2007. I boken presenteras ett femtontal artiklar som bygger på inlägg från konferensen.

Järnålderns rituella platser är även slutpublikation för ett tvärvetenskapligt forskningsprojekt kring Käringsjön. Projektet har letts av Anne Carlie som också är redaktör för boken.

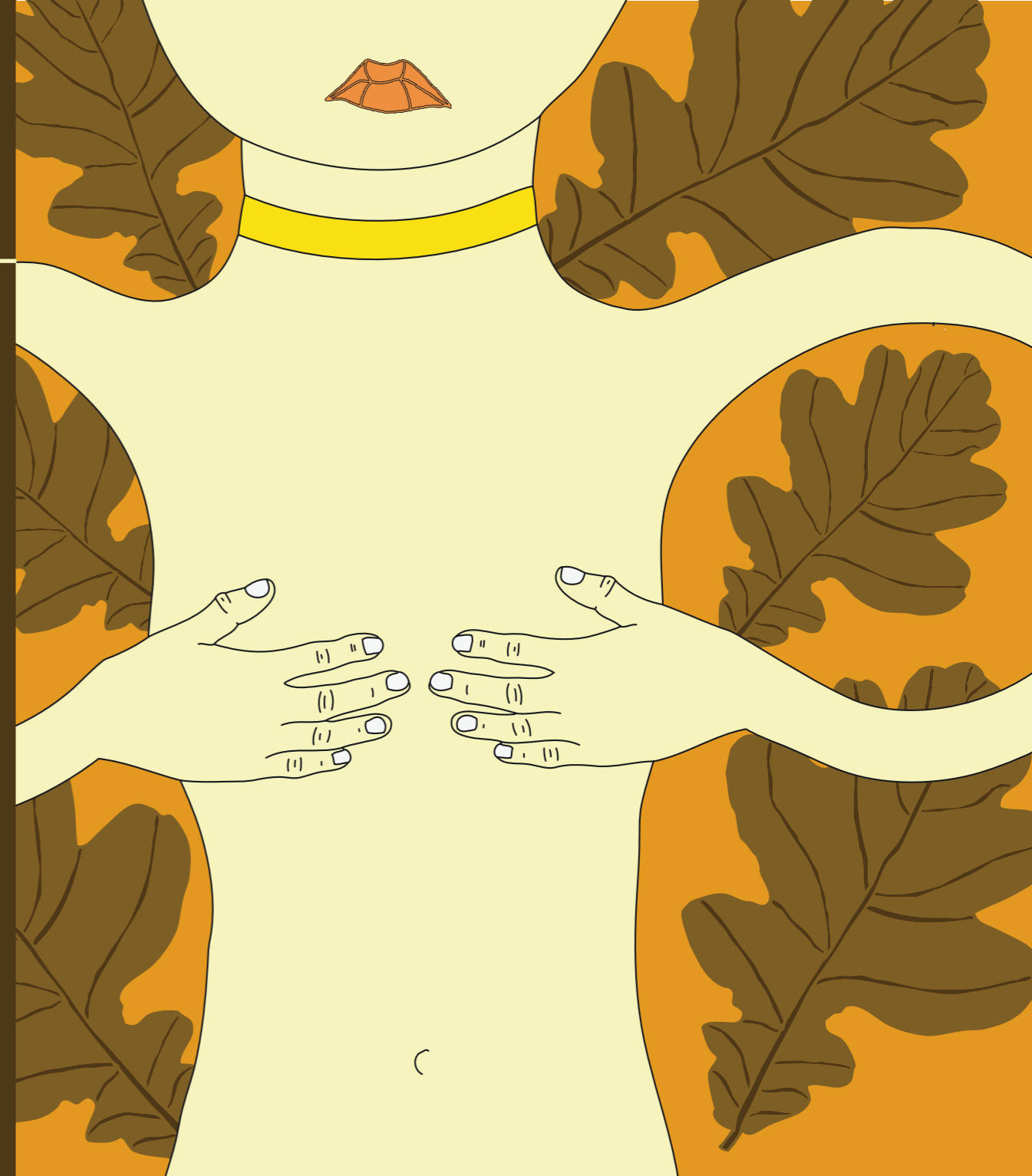
KULTURMILJÖ
HALLAND

Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad
035-19 26 00 kansli@kulturmiljohalland.se

ISSN-1102-7290

U
T
S
K
R
I
F
T
9

Stiftelsen Hallands Läns museer Kulturmiljö Halland

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

JÄRNÅLDERNS RITUELLA PLATSER

Femton artiklar om kultutövning och religion från en konferens
i Nissaström den 4–5 oktober 2007

Red. Anne Carlie

Denna bok utgör slutpublicering av projektet *Käringsjön – en studie kring kontinuitet och förändring i den äldre järnålderns offertraditioner och samhälle i södra Halland*.

Ekonomiska bidrag till forskning, konferens och tryckning har tacksamt mottagits från:

Bogislaw Klingspors fond
Crafoordska stiftelsen
Ebbe Kochs stiftelse
Kulturmiljö Halland
Lennart J Häggglunds stiftelse
Länsstyrelsen i Hallands län, Kulturmiljöenheten
Syskonen Willers donationsfond

KULTURMILJÖ
HALLAND

UTSKRIFT ges ut av Stiftelsen Hallands läns museer, Kulturmiljö Halland.
Detta är nr 9 i en löpande serie.

Postadress: Kulturmiljö Halland, Bastionsgatan 3, 302 43 Halmstad

Telefon: 035-19 26 00 *Fax:* 035-19 26 26 *E-post:* kansli@kulturmiljohalland.se

Redaktör: Anne Carlie

Omslag och bilder om inget annat anges: Johanna Carlie

Grafisk formgivning: Thomas Hansson

Bildbearbetning: Staffan Hyll

Svensk lektör: Stefan Larsson

Dansk lektör: Per Ole Rindel

Engelsk språkgranskning: Alan Crozier

Tryck: Grahns Tryckeri, Lund 2009

Lantmäteriets märkning: ©Lantmäteriet: Ärende nr MS2006/02316

© Kulturmiljö Halland och respektive författare.

Författarna ansvarar själva för artiklarnas innehåll.

ISSN-1102-7290

Innehåll

<i>Anne Carlie</i>		
Käringsjön – en av järnålderns rituella platser: inledande kommentarer kring boken och projektet		7
DEL 1		
FORSKNINGSLÄGE OCH PERSPEKTIV		15
<i>Anne Carlie</i>		
Järnålderns offerplatser i retrospektiv: ett arkeologiskt perspektiv		17
<i>Åsa Berggren</i>		
Offerbegreppet i arkeologin – tolkningar och perspektiv		33
<i>Maths Bertell</i>		
Lin och vit kvarts. Jämförelse som redskap och analogins förföriska lockelse		51
DEL 2		
RITUELLA PRAKTIKER – TRADITION, VARIATION OCH FÖRÄNDRING		65
<i>Aase Gyltion</i>		
Tradition kontra impuls. Kollektiv offerskik i äldre jernalder på Sydvestfyn		67
<i>Lena Nilsson</i>		
Häst och hund i fruktbarhetskult och blot		81
<i>Karin Lindeblad & Maria Petersson</i>		
Riter vid berg, block och vatten. Om utgrävningarna vid Abbetorp i västra Östergötland		101
<i>Ole Stilborg</i>		
Vid vatten, sten och jord: studier av keramikoffer vid Käringsjön och andra lokaliteter i Halland och Östergötland		139

DEL 3	
LANDSKAP OCH KOMMUNIKATIONER	181
<i>Leif Björkman</i>	
Vegetationsutveckling och markanvändning vid Käringsjön i Halland från neolitikum till tidig medeltid	183
<i>Lennart Carlie</i>	
Vägval under äldre järnålder	209
DEL 4	
KULTPLATSEN SOM SOCIAL ARENA OCH MÖTESPLATS	223
<i>Anne Carlie</i>	
Käringsjön – en gammal fyndplats i ny belysning	225
<i>Britt-Mari Näsström</i>	
Vem var Nerthus? Spåren efter en gudinna	265
<i>Andreas Nordberg</i>	
Tid, tideräkning och talsymbolik i Adam av Bremens skildring av kulten i Uppsala	281
<i>Olof Sundqvist</i>	
Ur nordiska <i>erilaR</i> – en tidig kultledare i sydvästra Skandinavien	299
<i>Charlotte Fabeck</i>	
Fra ritualiseret tradition til institutionaliserede ritualer	317

Britt-Mari Näsström

Vem var Nerthus? Spåren efter en gudinna

* * *

Abstract: Who was Nerthus? Reminiscences of a goddess.

The Roman historian Tacitus mentions a goddess called Nerthus in his survey of the Germanic tribes, *Germania*. The worship of Nerthus was located in the Baltic and the islands south of Zealand in Denmark according to his account. Still, it is possible that this cult was spread in Scandinavia with its special ceremony where the goddess, represented by a wooden idol, was carried from tribe to tribe in a wagon drawn by cows. Nerthus is described as Mother Earth, and the purpose of this travelling deity was to bless the soil and crops. After her journey among the people, the goddess returned to her holy island in a lake. The last part of the ceremony involved a gruesome sacrifice of men who were finally swallowed up by the water.

The worship of Nerthus could be related to some archaeological finds such as the Dejberg wagon and the bog corpses in Jutland. Bogs and lakes served as centres of sacrifice in the early Iron Age, where deposits of pottery, weapons and bones of man and animal have been excavated. Some of these finds may have been sacrifices to the mysterious goddess Nerthus.

English revised by Alan Crozier.

* * *

Käringsjön

Fortfarande kan man skönja den cirkelformade vattenlinjen, trots att sjön för länge sedan försvunnit och förvandlats till en mosse. Käringsjön i Halland väcker ännu vårt intresse inte minst därför att den en gång varit en helig sjö, vilket visas genom de fynd som återfunnits här. Platsen har haft en central kultisk funktion för närliggande bebyggelse. Här offrade man vid tiden för vår tideräkningens början till de gudar som rådde över liv och död. Här bad man om makternas bistånd och här lade man ner sina gåvor. Vattenspegeln var gränsen mellan människornas värld och gudarnas, trodde man. Vilka var dessa gudomligheter? Varför krävde de regelbundna offer? Kan vi finna svar på dessa frågor på annat håll i samtida texter, som skildrar offerritualer förbundna med sjöar? Kan jämförelser med senare riter inom fornnordisk religion ge oss ytterligare ledtrådar? Spåren leder oss tillbaka till den gåtfulla gudinnan Nerthus.

De germanska stammarna

Romerska författare började under första århundradet efter vår tideräkning att skildra ett land som man kallade Ultima Thule, det yttersta Thule. Den som skulle ge området ett namn var Plinius den äldre, en oförtröttlig forskarnatur som omkom vid Vesuvius utbrott år 79 e. Kr. Hans informanter hade givit honom intrycket av att det rörde sig om en ö, som var omgiven av farliga skär. Därför skulle invånarna ha kallat området för *Skadinavia*. Förleden är med all sannolikhet det fornnordiska *skathin* med betydelsen ”farlig”. Detta syftar på de förrädiska sandrevlarna vid kusten, som givit Skanör (och Skåne) dess namn (Plinius, kap. 96).

Under detta århundrade hade de romerska arméerna börjat genomkorsa delar av norra Europa. Fältherrar som Julius Caesar beskrev mötet med okända folkslag i sina böcker om sina krigståg i Gallien (*De bello Gallico*). En mera sammanhängande och ingående skildring av de stammar som bodde norr om den romerska gränsen författades av historikern Cornelius Tacitus, som tros ha levat mellan 55–120 e. Kr. Hans skildringar återfinns framför allt i den bok som i brist på annan titel kallas *Germania*.

Efter det att romarna förlorat inte mindre än tre legioner, omkring 18 000 man, år 9 e. Kr. vid Teutoburgerskogen (nuvarande Kalkriese i norra Tyskland), hade man haft en viss respekt för dessa stammar som levde i de stora skogar som då täckte stora delar av Europa (Wells 2005:17). Trots detta ger Tacitus en förhållandevis positiv skildring av de germanska stammarna, som nog inte skall tas helt på allvar. Det var ett generellt drag i hans romerska samtid att skildra

romarna som degenererade i fysiskt och moraliskt hänseende till skillnad från det sunda folk de en gång varit i en heroisk forntid. Opåverkade av förvekligande kulturformer motsvarade germanerna i viss mån romarnas gamla ideal. Samtidigt väjer inte Tacitus för att skildra negativa drag hos de germanska stammarna i form av skoningslösa grymheter mot krigsfångar. Bilden av männen är i allmänhet inte särskilt smickrande: i vardagslag dricker de dygnet om, grälar och gör ingenting annat än lатар sig. Deras förtjusning i starka drycker var så stor att romarna bara behövde förse fienden med dessa för att kunna besegra dem, påstår Tacitus. (Tacitus, *Germania*, kap.15).

Soldater, slavar och handelsmän hade varit Tacitus informanter om de förhållanden som rådde i norr. Själv hade han sannolikt inte rest norr om romarrikets gräns för att studera de folkstammar han beskrev. Likväl har arkeologer funnit hans uppgifter vara väl överensstämmande med de fynd från Mellan- och Nordeuropa som stammar från denna period. Mycket hos Tacitus kan därför sägas ha ett visst källvärde. Tyvärr kom 1800-talets historiker i sitt vikingasvärmeri bara att framhäva hans glorifiering av de manliga germanerna. Hans ord kom också att gälla som en beskrivning för det som man uppfattade som ”den germanska rasen”, nämligen deras röda hår. Här har man nog missuppfattat det hela. Poängterandet av deras röda hår var nog menat som ett varningstecken för romarna, eftersom personer med denna hårfärg var utomordentligt farliga. I själva verket hörde de till underjordens makter, enligt antikens synsätt.

Vilka var Nerthusfolken?

Tacitus skildring berör främst de stammar som levde närmast Romarriket. Dessa gick under namn som chatter, cherusker, sveber och bataver, men han nämner även andra folk i norr som aester, svioner och skridfinnar. De båda sistnämnda har av traditionen ansett syfta på ”svear” och ”samer”. Det förefaller också sannolikt att det handlar om folkstammar i Skandinavien. Tacitus författarskap präglas av ambitionen att skildra stammarnas seder och bruk, bland dem även religiösa förhållanden. Därför utgör han en av de äldsta källorna till den fornnordiska religionen.

Tacitus översätter vanligen gudarnas namn till deras romerska motsvarigheter (*interpretatio Romana*). Det är förhållandevis lätt att förstå varför åskguden kallas Jupiter, medan den gränsöverskridande och ambivalente Merkurius är en omskrivning för Wotan/Oden. Bara något sekel efter Tacitus tid skulle folken i Nordeuropa överta den romerska sjudagarsveckan med namn som de på liknande sätt översatte till sina egna gudar (Jansson 1956).

Det finns bara en enda gudomlighet som inte Tacitus har översatt i *Germania*. Det är den gudinna som omtalas i kapitel 40 och som bär namnet Nerthus:

”Närmast (*langobarderna*) bor reudigner, avioner, angler, variner, eudoser, suardoner och nuithoner omgivna av floder och skogar. Inget enskilt drag hos dem är påfallande förutom att de gemensamt dyrkar Nerthus. Det är Moder Jord. Hon ingriper i människornas angelägenheter och reser runt bland folken.” (Tacitus, *Germania* kap. 40)

Dessa namngivna stammar som forskarna döpt till Nerthusfolken dyrkade således en gudinna som för Tacitus motsvarade Moder Jord. Många förslag om deras geografiska vistelseort har presenterats genom tiderna. Nästan alla forskare har varit överens om att dessa Nerthusfolk bör ha bott någonstans mellan Nordsjöns och Östersjöns kuster. Endast en av stammarna låter sig identifieras, nämligen anglerna som bör ha bott på halvön Angeln nära Schleswig i Östersjön. Övriga Nerthusfolks hemvist är mera osäker men om man får tro berättelsen bör de ha levat i närheten. Enligt en uppgift från Plinius i *Naturalis Historia* fanns avionernas stammar vid kusten och på öar vid Nordsjön (Plinius, kap. 96). *Reudigni*, som också skrivs *reudignoz*, skulle kunna betyda de som ”de som bor på en röjning”. Varinerna skulle kunna ha gett upphov till det moderna namnet Varnäs vid Åbenrå-bukten. Eudoser, suardonerna och nuitonerna har även de antagits vara stammar i Sydjylland (Wessén 1924:50f).

Det kan dock resas invändningar mot dessa förslag. Tacitus skildrar nämligen att gudinnans bild färdas i en vagn dragen av kor. Man kan rimligen tänka sig dagsetapper på en eller två mil under processionsvägen, men troligen kom man inte särskilt långt under en dagsetapp. Det finns därför ingen anledning att söka utforma någon detaljerad väg mellan Nerthusfolken.

Utgångspunkten för processionen är inte heller given. Gudinnan sades själv bo på ”en ö i Oceanen” (*in insula Oceani*), vilket medfört att man har gissat på Rügen, Als eller Fyn som möjliga platser, men även Helgoland har förekommit i diskussionen. Eftersom Tacitus i slutet av kapitlet talar om att ön ligger i en sjö (*lacus*) och inte i havet, får man förutsätta att han missförstått det hela. Kanske var det själva halvön Angeln som utgjorde platsen för procession. På halvön finns många sjöar, området är rikt på fornfynd och offerplatser och inte minst har mosslik från tidig romersk järnålder grävts upp i området. Angeln är också det enda ortnamn som vi med säkerhet kan lokalisera och halvön är inte större än att en procession skulle kunna ta sig runt under en begränsad tidsperiod, vilket vi ändå får anta att det är fråga om.

Gudinnan och guden

Det har dock inte saknats andra förslag för hur man skall tolka Tacitus uppgifter. Gudinnan Nerthus har sammanförts med det norska ö-namnet Njardarløg i Hardanger på grund av ett språkligt släktskap. I närheten fann också många andra ortnamn med sakral innebörd som *Ve* ”helgedom”, *Vevatten* ”helig sjö”, *Hovland* ”helgedomens land” och *Tysnes*, ”Tyrns näs”. Under 1900-talets första decennier tänkte sig nordiska ortnamnsforskare att gudinnan Nerthus och den uråldrige guden Tyr kunde ha varit ett par, som vid vissa tider på året firat ett heligt bröllop med varandra, något som folk på trakten firat genom högtidliga processioner (Olssen 1915:95ff).

Denna spekulaton saknade all grund i de för övrigt sparsamma källorna, där ingenting står att läsa om någon relation mellan Nerthus och Tyr. Mera troligt förefaller det vara att Njardarløg varit helgat åt guden Njord, som rådde över hav och fiskelycka. Namnet skulle då betyda ”Njords kultplats”. Det finns otvivelaktigt ett språkligt sammanhang mellan Njord och Nerthus, men detta faktum hjälper oss inte att lösa frågan om var gudinnans bild vandrade runt bland de namngivna folken. Hypotesen att vissa teofora ortnamn hörde samman i ett rituellt sammanhang är för övrigt numera i det närmaste övergiven.

Ett annat förslag är däremot väl värt att nämna i sammanhanget, nämligen H. Arminis artikel *Ett par svenska ortnamn belysta av Tacitus och Jordanes* från 1948. Han utgick från de sju Åsaka-namn som finns i Västergötland, numera skilda som Kållands-Åsaka eller Barne-Åsaka med flera. Armini menade att dessa var stationer på en processionsväg. Åsaka skulle helt enkelt betyda ”gudomens åkande” och markera de sju stationer där vagnen gjorde uppehåll precis som Nerthus procession gjorde, enligt Tacitus (Armini 1948:73ff).

De samtida ortnamnsforskarna protesterade livligt mot detta förslag och lämnade helt andra etymologier på namnet Åsaka. Namnet skulle ha betecknat ett utsprång på en ås, en så kallad ”ås-haka”. Dessvärre saknar de flesta av socknarna åsar och följaktligen också åshakor. Ett annat förslag menar att Åsaka skulle betyda ”gudarnas ek (ar)”, det vill säga en kultplats i en lund av ekar. Denna senare förklaring utgår liksom Arminis tolkning från att *áss* ”gud” ingår i Åsaka-namnen, men det innebär naturligtvis inte att det specifikt handlar om gudinnan Nerthus färd i vagnen (Elmevik 1985:156f).

Nerthus – moder Jord

”Nerthus, det är moder Jord”, förklarar Tacitus. Hon är den egentliga anledningen varför han räknar upp de stammar hennes bild besöker. När en romersk

författare kallar en gudinna för *terra mater*, ”moder Jord”, brukar det vara en omskrivning av Tellus, som i sig personifierade alla fruktbärande och livgivande krafter i naturen. Gudinnan hade ett eget tempel i Rom i närheten av den nuvarande kyrkan S:t Pietro in Vincoli. Hon firades den 13 december med offer av kakor bakade på speltvete och en dräktig sugga.

Tellus står gudinnan Ceres så nära att det kan vara svårt att skilja dem åt. Även Ceres var den goda jordens gudinna, som framför allt gynnade skörden. Hennes tempel låg på Aventinens sluttningar i Rom i närheten av Circus Maximus. Båda dessa platser kom att spela en betydande roll i Roms politiska liv. Vid templet delade man ut bröd till de fattiga, som dessutom lugnades med tävlingar på Circus Maximus, något som speglas i uttrycket ”bröd och skådespel” (*panem et circenses*). För Tacitus bör det ha fallit sig naturligt att jämföra berättelsen om Nerthus med de romerska gudinnorna. Trots detta låter han att kalla henne behålla sitt namn. Troligen avvek hennes kult alltför mycket från de romerska ceremonierna (Näsström 2005:91).¹

Det finns också variationer på namnet Nerthus i de olika handskrifterna som Neithum eller Hertha. Den sistnämnda formen kom att bli en populär namnform som användes i olika sammanhang under 1800-talet. I Fredrika Bremers programförklaring om kvinnans frigörelse blev Herta i boken *Hertha eller En själs historia* från 1856 idealbilden för den självständiga kvinnan. Namnet Herta vann därför en viss popularitet som dopnamn i Nordeuropa.

Forskarna menar dock att varianten Hertha var ett missförstånd, varför Nerthus uppfattas som den säkraste läsningen. Däremot har man haft svårt att förklara vad namnet betyder. Man har föreslagit det grekiska ordet *nerteroi*, ”från underjorden” som en möjlig tolkning vilket skulle anknyta till hennes karaktär av Moder Jord. En annan tolkning har utgått från den indoeuropeiska stammen **nart* ”dansare”, vilket skulle förutsätta att man genomfört dansritualer till hennes ära. Eftersom texten inte talar om några danser verkar detta förslag inte särskild troligt, lika litet som att det skulle betyda ”leka”, ett annat förslag. Ytterligare en tolkning utgår från verbet ”dyka”, som skulle kunna syfta på att Nerthus vistas på en helig ö. Detta förefaller dock vara lika långsökt, eftersom gudinnan inte sägs försvinna i vattnet (de Vries 1970 II:163f).

Betydligt mer användbart verkar den tolkning som utgår från ett urnordiskt **nertu* ”kraft”, vilket bland annat ingår i sammansättningar som *njarð-gjörð* ”styrkebälte” och *njarð-láss* ”starkt lås”. Den indoeuropeiska roten till namnet

¹ Det bör nämnas att vissa forskare sett en parallell mellan gudinnan Kybeles ceremonier och Nerthus procession. Men Kybeles bild bars på prästernas axlar under hennes fest som inträffade vid vårdagjämningen. Hennes kult hade inte heller några agrara förtecken i Rom utan var snarare en nationell angelägenhet (Ilkjær 2002:211).

utgörs av **ner* med betydelsen ”(magisk) styrka”. Detta kommer igen i ord som latinets *neriosus* ”stark”. Gudinnans namn skulle då betyda ”den starka”. Man kan se invändningar som att det i så fall borde vara fråga om ”manlig kraft”, vilket nog baserar sig på ålderdomligt och slentrianmässigt könsrollstänkande. Religionshistorien är fylld av starka gudinnor och Nerthus verkar ha varit en av dem (Turville-Petre 1964:109ff).

Gudinnan som bytte kön

Nerthus och Njord är enligt ljudlagarna samma namn. Det skulle betyda att gudinnan Nerthus under loppet av ett årtusende bytte kön. Njord är otvivelaktigt en manlig gud, vars funktion var att ge människor näring ur sjöar och hav i form av fiske och sjöfart. I mytologin gäller han också för att vara far till Frey och Freyja, de båda fruktbarhetsgudomarna i den förkristna nordiska religionen.

För en språkforskare är inte förvandlingen från Nerthus till Njord så egenomlig. Den beror på en ljudlag där u-et i andra stavelsen försvinner samtidigt som ett *j-* placeras före vokalen, något som kallas *u-brytning*. Att Nerthus, Moder Jord, därmed skulle förvandlas till en manlig gud eftersom Njord är maskulinum finner vissa språkforskare självklart. Men gudar byter inte kön enbart som en följd av grammatiska lagar. Sambandet mellan Nerthus och Njord måste följaktligen ha en annan förklaring.

Var könsbytet i själva verket ett uttryck för ett patriarkalt förtryck som utvecklades under yngre järnålder? Blev den mäktiga gudinnan förvandlad till man, i enlighet med ett samhälle som mer och mer präglades av en manlig dominans? Ville man se en helgjuten manlig gudsbild där gudar som Oden, Tor och Frey överflyglade de äldre tider som föredragit en dyrkan av gudinnor? Tanken har förfäktats både av äldre arkeologer under förra sekelskiftet och av senare tiders feminister som hävdar ett prehistoriskt fredligt matriarkat besegrades av krigiska män som förvandlat gudinnorna till krigsgudar.

Inga vetenskapliga rön talar dock för en sådan förklaring. Den tid under vilken Nerthus dyrkades var minst lika krigisk till sin natur som den som följde. Dessutom skriver Tacitus att gudinnans ankomst medför ”fred och lugn” (*pax et quies*) till skillnad från den ordning som annars rådde, vilket nog skall tolkas att stammarna vanligen förde krig med varandra. Något brott i religionen som innebar att en dominans av krigsgudar står inte heller att upptäcka. Den tämligen enkönade manliga gudavärld som man finner i den nordiska mytologin är nog i hög grad ett verk av 1800- och 1900-talets religionshistoriker vars universum var i hög grad manscentrerat.

Lösningen på problemet ligger inte i ett byte av kön mellan gudarna. Snarare handlar det om existensen av en gudinna och en gud med likalydande namn. Detta är ingen ovanlig företeelse i den fornskandinaviska mytologin. Ett välkänt exempel utgör syskonparet Frey och Freyja, enligt mytologin Njords barn. Ett annat par Fjörgynn och Fjörgyn, där den förstnämnde utpekas som gudinnan Friggs far och den senare som identisk med jorden och mor till Tor. Gudinnan Frigg kan i sin tur ha en manlig motsvarighet i den berömda Fricco (Frigge) i Skara som en missionerande biskop slog sönder, enligt Adam av Bremen.

Det är högst troligt att namnet Nerthus dolde både en kvinnlig och en manlig gud, som ombesörjde fruktbarheten. Tacitus kom att uppfatta denna dubbla gestalt som en gudinna som hade egenskaper som motsvarade den romerska Ceres. Möjligen kan utvecklingen ha gått till på det sätt som presenterades av ortnamnsforskaren Jöran Sahlgren i början på 1900-talet. Även han förutsatte att det handlade om ett ursprungligt gudapar med likalydande namn. Under de århundraden som förflöt kom de periodvis att omges av ett onomastiskt tabu, det vill säga att det var förbjudet att uttala deras namn, varför man i stället måste använda en omskrivning (Sahlgren 1918:22ff).

Den nya benämningen blev i stället Frey ”herren, härskaren” och Freyja ”frun, härskarinnan”. Den manlige gudens ursprungliga namn dröjde sig dock kvar kanske lokalt på vissa orter, förvandlat till Njord. Han uppfattades tillhöra en äldre generation, varför han i *Snorres Edda* kap. 23 anges som far till tvillingparet Frey och Freyja. En sådan uppdelning i två generationer av en och samma gudomlighet är inte ovanlig i sammanställningar av gudomligheters ofta trassliga släkträd. Vad som också talar för att det ursprungligen rörde sig om två gudar utgör det förhållandet att namnet Njord ofta förekom i pluralis i skaldepoesin, som ofta rörde sig med ålderdomliga uttryck.

Detta innebar inte att gudinnan Nerthus helt hade försvunnit i språkutvecklingen. Hennes namn utvecklades till *Njärd, enligt samma ljudlagar som gett upphov till de likalydande *fjord-fjärd*. Inledningskonsonanterna *nj-* har i längden kanske känts obekväma för tungan varför namnen förvandlats till Närlunda, Nälberga och Nälsta, Norderön eller till Mjärdevi. Nälsta i Spånga stavades ännu 1353 *nærthastaff*. Ortnamnen är koncentrerade till tre olika områden i Sverige som Mälardalskapen, Östergötland, Närke samt Vadsbo härad. Ett undantag utgör Norderön i Storsjön i Jämtland som dessutom gränsar till Frösön, ”Freys ö” (Vikstrand 2001:94–113).

Trots att gudinnan *Njärd levde kvar i lokala kulturer, blev hon med tiden bortglömd till förmån för Freyja, den stora gudinna som kom att bli den mest dyrkade av alla. Således skulle Tacitus skildring på 100-talet e. Kr. av Nerthus

spegla en glimt av den fornskandinaviska gudavärld som sedermera kom till uttryck i den fornisländska litteraturen, som tog sin början på 900-talet. Här finner vi även sidoformer av Nerthus som Njorun och Njörn, men Freyja blev det namn som kom att användas i fortsättningen. Steget mellan ”den starka” och ”härskarinnan” var ju egentligen inte så långt.

Gudinnan i vagnen

På en ö i oceanen finns en obesmittad lund och i denna en helgad vagn, som täcks av ett kläde. Denna vagn har endast en präst tillåtelse att vidröra. Han är den som märker att gudinna är närvarande i sitt allra heligaste, och som med djup vördnad följer med henne när hon kommer åkande, dragen av kor. (Tacitus, Germania, kap. 40).

En mer realistisk läsning av Tacitus uppgifter bör vara att Nerthus bild förvarades på en ö eller holme i en sjö (*lacus*). I så fall skulle Nerthus kunna höra samman med de gudaväsen som tänktes ha sin hemvist i de grunda sjöar som var kultplatser redan under bronsåldern. Vid en viss tidpunkt – troligen under våren – begav sig hennes tjänare på vandring runt byarna med gudabilden för att främja människors, djurs och markernas fruktbarhet.

Långt senare förekommer en uppgift i *Flateyjarbók* från 1300-talet en skildring av svearnas hedendom där, att en helig kvinna vid namn Ingiborg bodde på en ö. ”Till henne offrade svearna ...” berättar texten, som polemiserar mot hedningarnas vantro. Enligt Tacitus var gudabilden under större delen höljd i ett kläde. Den präst (*sacerdos*) som vakade över gudabilden kunde märka att hon tydligt tagit sin närvaro i den. En parallell förekommer i *Flateyjarbók* beträffande en gud som kallas Lýtir. Denna dyrkades i Uppsala och även här kunde prästen märka hans närvaro genom att vagnen var tyngre än vanligt. Detta var tecknet på gudens närvaro, vilket innebar att han skulle börja sin färd genom landet. (*Flateyjarbók I: 579ff*).

Det finns också andra berättelser om bilder av gudar och gudinnor som färdas runt landet i vagnar, såväl i Norden som på kontinenten. Möjligen kan det förhållit sig att gudinnorna åtföljdes av präster, medan gudarna ledsagades av prästinnor. En känd episod på ett annat ställe i *Flateyjarbók* berättar om hur Freys prästinna fick ta emot en flykting i gudens hov som också tjänade som asyl. Den unge mannen som var både trevlig och vacker tycks ha tilltalat prästinnan, som förmodligen hade det långtråkigt i tjänsten. Hon ansågs dock vara Freys hustru, varför hon varnade den unge mannen för Freys vrede: ”Jag ser att

guden inte tycker om dig”, sade hon, vilket antyder att han fruktade konkurrens från den levande mannen. Men mannen struntade i Frey och svarade att han hellre ville dyrka prästinnan, vilket hon inte hade något emot.

Historien berättar vidare att mannen som hette Gunnar stannade en tid i denna fristad. Sedan kom den tid när Freys bild skulle placeras på en vagn för att vandra ut i byarna och för att ge gröda och årsväxt till bönderna. Gudabilden var liksom en gång Nerthus klädd i en speciell dräkt som gjorde honom igenkännlig. Prästinnan satt bredvid och Gunnar ledde dragdjuren. Berättelsen anger ingen årstid när detta äger rum, men eftersom vädret skiftade snabbt kan man gissa på att processionen försiggick om våren. På väg över ett berg råkade de ut för ett våldsamt oväder, så att alla följeslagare flydde för att söka skydd. Kvar blev vagnen med gudabilden, prästinnan och Gunnar, som strävade på med att leda dragdjuren över bergsvägen. Men till slut tröttnade han och satte sig i vagnen och vilade sig.

Detta upprörde guden som plötsligt kastade sig över mannen och de brottades en stund. När Gunnar kände hur hans krafter började ta slut, lovade han i sina tankar att han skulle omvända sig och dessutom tjäna Olav Tryggvason. Då började Freysbildens vackla och snart föll han omkull på marken. Den djävul som bott i honom försvann och Gunnar kunde slå sönder den livlösa trästocken.

Sedan sade han till prästinnan att antingen fick hon acceptera vad han nu gjorde eller också skulle han lämna henne på berget. Hon valde det förra och Gunnar klädde sig i Freys skepnad och sålunda kom de fram till närmast by. Svearna blev mycket glada över att guden och hans följe överlevt ett sådant oväder. De blev ännu mer imponerade av hans kraft, när han förmådde att gå och röra sig, för att inte tala om att äta och dricka med dem. Inte ville Frey längre ha blodiga offer längre utan nöjde sig med silver, guld och vackra kläder. Allt eftersom det led mot vår tyckte man sig se fler exempel på gudens kraft. Vädret var nämligen gott och årsväxten lovande och dessutom var Freys hustru med barn. Så kraftfull hade guden aldrig tidigare visat sig för folket.

Denna skämtsamma historia slutar med att Gunnar lyckades fly tillbaka till Norge med sin havande prästinna och alla rikedomar för att låta döpa sig hos Olav Tryggvason. Men den tillför också några upplysningar om den förkristna kulten som stämmer väl med det som Tacitus beskriver. Gudinnan färdas vid en viss tid när ”frid och lugn” (*pax et quies*) råder. Ordet *frid* har nämligen en annan betydelse än den som vi vanligen lägger in i ordet.

Ursprungligen kommer det från verbet *fria* ”att älska” och är direkt kopplad till sexualiteten, en period när allt levande kunde reproducera sig. Inga krig eller plundringståg skulle då företas, vilket också låg till grund för ordet för

”fred”. Även om det inte nämns någon tidpunkt i någondera av berättelserna, så bör det ha varit tidig vår när gudaåkningen företogs. Gunnar och hans prästinna överraskas visserligen av snöstorm men sådant är inte ovanlig på nordiska breddgrader (*Flateyjarbók*: 338f).

Det finns ytterligare exempel på liknande processioner av religiös karaktär som handlar om hur den danske kung Frode drogs runt i en vagn. Sedan kungen dött fruktade hans närmaste män för att uppror skulle utbryta. Därför saltade man liket och drog det sedan runt i landet med en vagn. Det kungliga kadavret hedrades och sköttes som om han hade varit en åldrig men levande monark, men till sist föll resterna av Frode samman efter tre års vandring. Han begravdes då i Værebros på Sjælland. Det råder knappast någon tvekan om att Frode och Frey är identiska gestalter. Den fred som rådde under Frodes regering speglar det goda bondeåret präglad av *ars ok friðar* ”årsväxt och fred” och därför kallas han ibland för Frid- Frode.

Frey bar också som nämnts namnet Ing, Ingvi eller Yngve. I en fornengelsk rundikt skildras han på följande vis:

*Ing var först
Bland östdamerna
Sedd av människor
Till dess han österut
Försvann över vågorna
Vagnen rullade efter honom.
(se Turville-Petre 1964:170)*

Sägner om guldvagnen

Folklivsforskaren Bengt af Klintberg har studerat ett folkligt sägenmotiv som levt kvar in i våra dagar. Det handlar om en guldvagn dragen av två oxar som oturligt nog försvinner ner i vattnet ”och där står den än”. Han påpekar att det finns många variationer som ibland talar om att guldvagnen finns inne i ett berg eller i en gravhög eller försvunnit ner i mosse. I Sverige finns inte mindre än 150 uppteckningar över detta från Skåne i söder till Dalarna i norr. Oftast är dessa uppteckningar knutna till forngravar, men även till ett sjörå som tänks vakta över vagnen. Ingenstans kan någon historisk händelse knytas till dessa sägner utan det får anses tillhöra den folklöre som uppehåller sig som enligt af Klintberg uppehåller sig i ”en gränzon mellan fantasi och verklighet” (af Klintberg 1997:33).

Medeltidens vagnar var transportvagnar för säd, hö och dynga men knappast för att transportera personer. Under renässansen förekom praktvagnar som var förgyllda, men traditioner går längre tillbaka än så. Kanske kan de sökas i vikingatidens sed att begrava kvinnor i vagnar, men dessa var inte kompletta och har ofta bränts innan de placerades i gravhögen. Undantaget är de rikt dekorerade vagnar som återfanns i Osebergsskeppet där två kvinnor var begravda (se nedan).

I den förkristna mytologin finns som nämnts berättelser om hur guden eller gudinnan färdades i vagnar runt bygderna. Det finns även arkeologiska fynd som Dejbjergsvagnen som hittades söder om Ringkøbing på västra Jylland liksom och Langåvagnen på östra Fyn. Båda fynden daterades till århundraden före vår tideräknings början. Dessa vagnar har stora likheter med vagnar på kontinenten, framför allt i Hallstattkulturen. Samtliga verkar ha haft en kultisk funktion och fraktat en eller flera kultbilder. Även i denna del av Europa finns sägenmotivet om guldvagnar som försvunnit i jorden eller i vattnet. af Klintberg erinrar sig fornyfynd som Solvagnen från Trundholm, en miniatyr av en kultbild, föreställande solskivan dragen av en häst (af Klintberg 1997:36). Den var ett offerfynd från äldre bronsåldern daterad omkring 1500–1300 f. Kr. (Kristiansen & Larsson 2005:294).

Kan sägner om den försvunna guldvagnen vara ett folkligt minne av Nerthuskulten eller den tid då gudar och gudinnor färdades runt i landet för att välsigna åkerns gröda? Det är naturligtvis en fascinerande tanke, men skulle verkligen ett folkligt minne kunna leva kvar under de drygt 2000 år som gått sedan Nerthus bild vandrade runt i procession i bygderna. Man kan anmärka på att sägnerna avviker från Tacitus berättelse på så många punkter att eventuella likheter måste avfärdas. Samtidigt kan man inte låta bli att reflektera över berättelserna likheter i fråga om den strukturella uppbyggnaden: vagnen med den gyllene skatten som försvinner på ett gåtfullt sätt ner i djupen som en gång de slavar som tvättade Nerthus bild (af Klintberg 1997:36).

De döda i mossarna

När man under 1952 grävde torv vid Nebelgårds mosse söder om byn Grauballe på Jylland gjorde en man i arbetslaget en fasansfull upptäckt. Nere i den dyblandade torven blottades plötsligt övre delen av ett människorhuvud försett med en rödbrun hårtofs. Alla var överens om att man här träffat på en brottplats, där mördaren gjort sig av med liket genom att begrava det i mossen. Man tillkallade polismyndigheten som lät gräva ut hela kroppen och fann att det rörde sig om en 30-årig man som fått halsen avskuren, nästan från öra till öra.

Mannens röda hår blev för de bybor som bevittnade händelsen en identifikation. En okänd fyllhund vid namn Røde Christian hade några år tidigare försvunnit och man hade senast sett honom ge sig i väg till mossen. Här fanns nu lösningen på hans försvinnande, även om man inte kunde säga hur denne lidit döden. Men den läkare som hade tillkallats tillsammans med polismyndigheterna anade genast att den människokropp som frilagts i torven hade en betydligt äldre historia. Han kontaktade arkeologen P. V. Glob vid Moesgårds museum, som nästan genast kunde konstatera att detta visserligen rörde sig om en mördad person, men att detta skett för drygt 2000 år sedan. Trots detta förekom en hel del tvivel hos lokalbefolkningen, som fortfor att misstro den så kallade Grauballemannens höga ålder. Först när kol 14-metoden bekräftade att liket var minst 1650 år gammalt skingrades deras skepsis mot vetenskapen (Glob 1965).²

Grauballemannen var bara en av många människor som blivit begravd i de grunda sjöar som blivit till mossar under de tvåtusen år som förgått efter den senare delen av bronsåldern. Tidigare hade man träffat på en annan man från Tollund som även han lidit en våldsam död. Tollundmannen hade träffats av ett hårt slag i huvudet och sedan stryps med en rännsnara, varefter man givit honom till de gudomligheter som tänkts bo i vattnet. Glob liksom många andra forskare kopplade ihop fynden med Tacitus berättelsen om gudinnan Nerthus:

Vagnen, klädet och – om man vill tro det – själva gudomen (numen ipsum) tvättas därpå i en sjö, som ligger i hemlig avskildhet. Uppdraget utförs av trälarna, vilken samma sjö uppslukar. Av detta kommer en hemlig skräck och en helig okunskap om vad detta kan vara som blott de döds-vigda får se. (Tacitus, Germania kap. 40)

Snart skulle man göra fler fynd i mossarna både i Danmark, i Tyskland och i England som visade välbevarade kvarlevor av människor som levat för mer än tvåtusen år tillbaka. I många fall har de blivit offerade genom strypning med en snara, i andra åter som Grauballemannen har de fått strupen avskuren.

I närheten av dessa mossar har man även funnit primitiva träskulpturer med kvinnliga eller manliga drag som kan tänkas föreställa gudar eller gudinnor. På vissa kan man spåra att de varit insvepta i vävnader av ylle. I dessa offermossar har också återfunnits föremål som mycket väl kan tänkas vara offer till dessa gudar. Förutom ben från djur och människor har även keramik återfunnits vid sidan av mer välbevarade artefakter, som Trundholmsvagnen (Kristiansen & Larsson 2005:294ff).

² Ett sammandrag av P.V. Glob's egen skildring i *Mossarnas folk* (1965:29ff).

Offer i sjöar

Sjön eller tjärnen var således själva kultplatsen. Vattenytan bildades gränsen mellan människornas värld och gudarnas. Den var gemensam för bebyggelsen runt sjön. Även vid strandkanten kunde gudomen representeras av enkla skulpturer som ”guden från Broddenbjerg”, en grovhuggen trästam vars urskjutande gren ger honom ett väldigt könsorgan. Gravgåvor av olika slag som hittats i figurens närhet antyder att det inte är fråga om någon lokal pornografisk figur utan en gudom som dyrkades i anslutning till det grunda vattendrag där han hade placerats (Brøndstedt 1960).

Den tid när sjöarna mottog offer i form av människor sträcker sig långt tillbaka i tiden, men man kan spåra ett större antal mosslik under tiden strax före vår tideräknings början. Platserna utgjordes av små grunda sjöar, inte sällan som kittelformade sänkor som exempelvis Käringsjön i Halland. Själva namnet leder tankarna till att en gudinna troddes bo under vattenytan. Där liksom på många andra liknande ställen har arkeologerna funnit broar, trågångar och plankor som vittnar om förekomsten av återkommande ceremonier. Troligen har man måst bygga dessa enkla konstruktioner för att kunna komma fram till sjöstranden (Arbman 1945:104f; Carlie 2000:123ff).

Även under senare århundraden fortsatte man att lägga ner föremål i sjöarna till vattnets makter. Offerplatserna verkar ha varit de samma under många hundra år, men detta har inte hindrat de boende i området att använda sjön för olika profana ändamål, vilket rester av fiskekrokar av järn och andra redskap vittnar om. Så var fallet med det system av större eller mindre sjöar som bildade ett pärlband i Illerups ådal i östra Jylland, som har undersökts av arkeologer (Ilkjær 2002:203ff). Vad man framför allt fann var offer från krigsbyten från 500-talet e. Kr., något som ingående beskrivs av historikern Orosius. Han skildrar att man sliter kläderna av kroppen på döda, bryter sönder vapen och dränker hästar, sedan man besegrat en fiende (Orosius, kap. 5:16).

Utgrävningar i Illerups ådal av krigsbytesoffren har emellertid visat att denna historiska källa inte varit korrekt. Förstörelsen har inte skett i samband med själva slaget utan vid speciella tillfällen, vidare har man forslat krigsbytet till sjöarna för att genomföra de ceremoniella offren (Ilkjær 2002:211). Detta öppnar för religionshistorikerna helt andra perspektiv än det besinningslösa raseri som Orosius tillskriver de germanska stammarna. Krigsbytesoffren i sjöar och vattendrag kan nämligen i dessa perspektiv tolkas som en planerad kultisk handling, där redan förstörda vapen offrades till vattnens gudar tillsammans med hästar som letts ut på grunt vatten och huggits ned (Ibid.).

De skulle i så fall utgöra en variation på de offer av olika slag som tillägnades gudamakterna, som den gåtfulla Nerthus som skildras av Tacitus. Även senare källor skulle beskriva gudinnornas boning som belägen i vatten eller mossar. Frigg bodde i Fensalarna, Saga i Sökkvabäcken och Urd i brunnen under Yggdrasil, enligt de fornisländska källorna. Under minst tolvhundra år hade kulten till gudinnorna under vattenspegeln varat. Under denna tid hade byarnas folk offrat regelbundet vid bestämda årstiden och i krissituationer. Tacitus säger avslutningsvis att man inte bör forska i det mysterium som ligger i själv offret, men genom arkeologernas undersökning vet vi nu att både djur och människor offrats till gudinnorna i vattnen.

Om Käringsjön varit föremål för de dystra riter som Tacitus berättar om undandrar sig vår kunskap. Fynden vittnar dock om offer och ceremonier, men inte om de gudinnor och gudar som varit föremål för människornas dyrkan. Vilka de varit och hur riterna har utformat sig, kommer vi kanske aldrig kunna uttala oss om. Kanske ger ändå spåren av gudinnans Nerthus en aning om forntidens religion.

Referenser

Tryckta källor

- Flateyjarbók* I. 1944. Ed. Sigurður Nordal. Akranes.
- Plinius d.ä. *Naturalis historia*. Översättning 1912. H. Rackham. London: Loeb Classical Library.
- Orosius, P. *The seven books of history against the pagans*. 1936. Utg. I.W. Raymond. New York. Columbia University Press.
- Tacitus, C. *Germania et Agricola*. 2006. Utgiven av W. Tyler. Teddington: The Echo Library.
- Tacitus, C. *Germania*. 2005. Översättning av Alf Önnersfors. Stockholm: Wahlström & Widstrands Klassikerserie.

Litteratur

- Arbman, H. 1945. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitetsakademiens handlingar. Del. 59:1. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Armini, H. 1948. Ett par svenska ortnamn belysta av Tacitus och Jordanes. *Arkiv för Nordisk filologi*, nr 63, s. 73–88.
- Brøndsted, J. 1960. *Danmarks Oldtid. Bind III. Jernalderen*. København: Gyldendal.
- Carlie, A. 2000. Käringsjön – en offerplats för bondebefolkning eller ledarskikt? Studier kring en romartida kultplats och dess omland i södra Halland. *TOR 1998–1999, vol 30*, s. 123–164.

- Elmevik, L. 1985. Åsaka. *Namn och Bygd*. Nr 73, s.156–167.
- Glob, P.V. 1965. *Mossarnas folk. Järnålderns människor bevarade i 2000 år*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Illkjær, J. 2002. Den bevidste ødelæggelse i krigsbytteofringerne. I: Jennbert, K., Andén, A. & Raudvere, C. red. *Plats och praxis – studier av nordisk förkristen ritual*, s. 203–214, Lund: Nordic Academic Press.
- Jansson, S. V. 1956. Vecka. *Kulturbistoriskt lexikon för svensk medeltid*, sp. 594. Malmö: Allhems förlag.
- af Klintberg, B. 1997. *Guldvagnen på sjöbottnen. En skattsägen och dess bakgrund*. Laholm och Bjäre: Bokhandeln i Laholm och Bjäre.
- Kristiansen, K. & Larsson, T. B. 2005. *The Rise of Bronze Age Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Näsström, B-M. 2005. *Freyja-the Great Goddess of the North*. Harwich Port MA: Clock & Rose Press.
- Olsen, M. 1915. *Hedenske kulturminde i norske stedsnavne*. 1. Kristiania: Hist. Filos. Kl. 1914.4: Skrifter utg. av det Norske vitenskapsk. Selskab I Kristiania.
- Sahlgren, J. 1918. Förbjudna namn. *Namn och Bygd* nr 6, s. 1–40.
- Turville-Petre, G. 1964. *Gods and Religion of the North*. London: Weidenfeld and Nicolsson.
- Wells, P. 2005. *Teutoburgerskogen. Slaget som stoppade Rom*. Stockholm: Nordstedts.
- Wessén, E. 1924. *Studier i Sveriges Hedna Mytologi och Fornhistoria*. Uppsala. Uppsala Universitets Årsskrift.
- Vikstrand, P. 2001. *Gudarnas platser: förkristna sakrala ortnamn i Mälardalen*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi LXXVII, Uppsala: Swedish Science Press.
- de Vries, J. 1970. *Altgermanische Religionsgeschichte* I-II. Berlin: Walter de Gruyter.